**ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО**

УДК 347.921

DOI <https://doi.org/10.32844/2618-1258.2020.2.8>

БОРОВСЬКА І.А.

ВІДШКОДУВАННЯ СУДОВИХ ВИТРАТ СТОРОНИ, НА КОРИСТЬ ЯКОЇ УХВАЛЕНЕ СУДОВЕ РІШЕННЯ В СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ ЦИВІЛЬНОГО СУДОЧИНСТВА

Стаття присвячена тематиці принципів цивільного процесуального права та окремим аспектам правозастосування функціональних принципів цивільного судочинства в процесі здійснення правосуддя, а саме: принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, та його значення для реалізації завдань цивільного судочинства в умовах сьогодення. Контекстуально розглядаються й деякі питання систематизації вітчизняного цивільного процесуального законодавства в процесі його реформування та узгодження з європейськими стандартами.

У статті досліджуються теоретичні розробки та наукові підходи до принципів цивільного процесуального права, їх класифікації, системи принципів цивільного судочинства. На підставі теоретичних наукових доробок і аналізу законодавчо визначеної системи принципів цивільного судочинства, виокремлено групу функціональних принципів цивільного судочинства. Досліджено взаємозв'язок принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, з іншими функціональними принципами цивільного судочинства, його місце в системі принципів (основних засад) цивільного судочинства.

Проаналізовано окремі норми Цивільного процесуального кодексу України щодо видів судових витрат, зокрема витрат, які пов'язані з розглядом справи. На підставі компаративістичного аналізу положень чинного Цивільного процесуального кодексу України та положень цивільного процесуального законодавства України, які втратили чинність внаслідок його реформування, вироблено висновки щодо законодавчих підходів у правовій регламентації таких витрат та відображення у відповідних нормах принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. У цій площині розглянуто судову практику Європейського суду з прав людини щодо судових витрат як складника доступу до правосуддя.

Проаналізовано окремі теоретичні та практичні аспекти регулювання цивільних процесуальних правовідносин із приводу забезпечення та попередньої оплати судових витрат, в яких інтегрований принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення та виявлено дисонуючі норми в чинному Цивільному процесуальному кодексі України.

Ключові слова: *принципи цивільного судочинства, система принципів цивільного судочинства, судові витрати, витрати, пов'язані з розглядом справи, забезпечення судових витрат, попередня оплата судових витрат, розподіл судових витрат.*

The article is devoted to the principles of civil procedural law and certain aspects of law enforcement of functional principles of civil justice in the administration of justice, namely the principle of reimbursement of court costs of the party in whose favor the court decision was made and its significance for civil litigation. Some issues of systematization of domestic civil procedural legislation in the process of its reform and bringing it in line with European standards are also considered contextually.

The article investigates theoretical developments and scientific approaches to the principles of civil procedural law, their classification, the system of principles of civil justice. On the basis of theoretical scientific achievements and analysis of the legally defined system of principles of civil proceedings, a group of functional principles of civil proceedings has been singled out. The interrelation of the principle of reimbursement of court costs of the party in whose favor the court decision was made with other principles and its place in the system of principles (basic principles) of civil proceedings is investigated.

Some norms of the Civil Procedure Code of Ukraine on the types of court costs, in particular the costs associated with the case, are analyzed. Based on a comparative analysis of the provisions of the current Civil Procedure Code of Ukraine and the provisions of the Civil Procedure Code of Ukraine, which lost their force due to its reform, conclusions were drawn on legislative approaches in the legal regulation of such costs and reflect in such rules the principle of reimbursement court decision. In this area, the case law of the European Court of Human Rights on court costs as a component of access to justice is considered.

Some theoretical and practical aspects of regulation of civil procedural legal relations concerning provision and advance payment of court costs are analyzed, in which the principle of reimbursement of court costs of the party in whose favor the court decision is made and identification of dissonant norms in the current Civil Procedure Code of Ukraine is integrated.

Key words: *principles of civil proceedings, system of principles of civil proceedings, court costs, costs related to the case, provision of court costs, advance payment of court costs, distribution of court costs.*

Вступ. Проблематика принципів посідає одне із провідних місць у науці будь-якої галузі права, в тому числі і цивільного процесуального права. Недаремно принципи розміщуються на початку у структурі будь-якого законодавчого акта і надалі прямо або опосередковано знаходять втілення в інших правових нормах. Це пояснюється тим, що їх головна роль полягає у формуванні і відображенні як сутності окремої галузі права, так і права загалом, а також визначенні напрямку правового регулювання суспільних відносин.

Історичний розвиток цивільного процесуального права свідчить, що питання дослідження юридичної природи, ролі принципів, а також місця кожного окремо визначеного принципу у системі принципів (основних засад) цивільного судочинства, їх взаємозв'язок та значення для реалізації завдань цивільного судочинства завжди було перспективним і актуальним науковим пошуком, особливо в часи докорінних змін і правових реформ. Важливого значення це питання набуває і в сучасних умовах реформування вітчизняного цивільного процесуального законодавства.

Адже, як слушно зазначає В.А. Кройтор, у нормотворчій діяльності принципи цивільного процесуального права впливають на зміст норм, що регулюють цивільне судочинство, сприяють систематизації цивільного процесуального законодавства, виявленню і виключенню з нього норм, що дисонують із системою цивільного процесуального права. У практиці правозастосування принципи цивільного процесу визначають загальні підходи у здійсненні правосуддя, сприяють правильному розумінню і тлумаченню норм процесуального права, становлять основу застосування аналогії права. Принципи слугують базою для напрацювання теоретичних концепцій будь-якої галузі права, в тому числі цивільного процесуального права [1, с. 15].

Особливість норм-принципів цивільного процесуального права полягає в тому, що вони є первинними у структурі цивільного процесуального права і не виводяться з інших норм. Навпаки, інші норми мають відповідати, конкретизувати норми-принципи. З огляду на це норми-принципи зв'язують зміст цивільного процесуального права з його основами (початками) – статусом судової влади і правосуддя у правовій системі, концептуалізують особливу сферу правового регулювання цивільного процесуального законодавства [2, с. 116].

Варто зазначити, що внаслідок реформування судової системи та внесення змін у процесуальне законодавство України, зокрема шляхом прийняття Закону України від 3 жовтня 2017 року «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» (далі – Закон України від 3 жовтня 2017 року), втілено новий законодавчий підхід щодо визначення системи принципів цивільного судочинства (ч. 3 ст. 2 ЦПК України), а також позитивного закріплення принципів, які не були до цього часу відображені на законодавчому рівні як галузеві принципи цивільного судочинства, але на значенні таких механізмів доступу до правосуддя неодноразово наголошувалося в судовій практиці Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ). У цій площині варто звернути увагу на такі принципи цивільного судочинства, як пропорційність, розумність строків розгляду справи судом, неприпустимість зловживання процесуальними правами, відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення.

Нагальність позитивного закріплення таких принципів поряд з іншими принципами, які знайшли втілення у ч. 3 ст. 2 ЦПК України, має насамперед удосконалити механізм судового захисту порушених прав, свобод чи законних інтересів фізичних осіб, прав і інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Варто зазначити, що з огляду на актуальність відповідної тематики майже на всіх історичних віхах розвитку цивільного процесуального права, дослідженню принципів цивільного судочинства присвячені праці багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців, таких як А.В. Андрушко, В.С. Букіна, Ю.В. Білоусов, М.А. Гурвич, В.В. Комаров, В.А. Кройтор, О.В. Немировська, І.М. Резніченко, В.М. Семенов, Г.П. Тимченко, Н. О. Чечина, О.В. Шутенко, К.С. Юдельсон, С.Я. Фурса та ін.

Водночас дослідження принципів цивільного судочинства базувалося на теоретичних розробках і аналізі процесуального законодавства до внесення докорінних змін до ЦПК України, тому не досліджувалося питання ролі кожного окремого принципу та його місця в нинішньому законодавчій системі принципів (основних засад) цивільного судочинства. Недостатня увага приділялася і дослідженню тих принципів цивільного судочинства, які набули позитивного закріплення у ЦПК України в процесі реформування процесуального законодавства, зокрема, принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення. Наведене спрямовує необхідність нових наукових розвідок в указаній площині.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, взаємозв'язок його з іншими принципами та його місце в системі принципів (основних засад) цивільного судочинства, а також окремі теоретичні та практичні аспекти регулювання цивільних процесуальних правовідносин із приводу судових витрат, зокрема забезпечення та попередньої оплати судових витрат, в яких конкретизований відповідний принцип та виявлення дисонуючих норм у чинному цивільному процесуальному законодавстві України.

Результати дослідження. Для досягнення мети, визначеної у цьому дослідженні, звернемося до загальних теоретичних положень принципів цивільного судочинства, складу та системи принципів цивільного судочинства та місця принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення в системі (структурі) принципів цивільного судочинства.

У доктрині цивільного процесуального права принципи визначаються як «фундаментальні його положення, основоположні правові ідеї, які закріплені в нормах більш загального характеру <...> пронизують усі цивільно-процесуальні інститути і визначають таку побудову цивільного процесу, яка забезпечує ухвалення законних і обґрунтованих рішень та їх виконання» [3, с. 59], які зумовлюють характер цивільного процесуального права, порядок його застосування і напрями подальшого розвитку [4, с. 31], як норми загального і визначеного характеру, вихідні для регламентації правосуддя в цивільних справах, на яких ґрунтується увесь масив інших процесуальних норм, незаперечні за своєю природою вимоги до суду й учасників цивільного процесу, які концептуалізують його зміст та визначальний порядок засади здійснення цивільного судочинства [2, с. 116–117].

У теоретичних розробках науки цивільного процесуального права принципи диференціюються залежно від поширення їх дії на правовідносини на дві основні групи: загальні (загальновизнані) і спеціальні принципи [5, с. 32].

Щодо застосування загальновизнаних принципів у сфері правосуддя у цивільних справах, то без сумніву, до них можна зарахувати такі принципи: пріоритету прав людини, верховенства

права, права на суд, правової визначеності, правової ефективності [6, с. 30–34]. Юридична природа таких принципів виводиться безпосередньо з основних положень міжнародних договорів, зокрема Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, а також судової практики ЄСПЛ, зокрема, щодо застосування (реалізації) і тлумачення норм ст. 6 указаної Конвенції.

Що стосується спеціальних принципів цивільного процесуального права, то відповідно до ролі того чи іншого принципу в здійсненні правосуддя розрізняють організаційно-функціональні та функціональні принципи цивільного процесуального права. Перша група принципів регулює організацію правосуддя і здійснює вплив на порядок його реалізації, друга – порядок здійснення правосуддя, тобто визначає процесуальну діяльність суду і учасників цивільного судочинства [7, с. 69–70].

Втім, як слушно зазначає В.В. Комаров, класифікація принципів навряд чи може бути предметом особливих теоретичних дискусій, оскільки сама по собі класифікація має порівняно самостійне значення і різні види класифікації мають право на існування лише в певному прикладному значенні [2, с. 123–124]. Будь-яка класифікація покликана мати прикладне застосування, тобто бути придатна для використання у практичній площині, в іншому разі, така класифікація втрачає своє призначення для права взагалі.

З огляду на суть та вплив на цивільно-процесуальні правовідносини, принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, варто зарахувати до групи функціональних принципів у законодавчо визначеній системі принципів цивільного судочинства (ч. 3 ст. 2 ЦПК України) поряд із такими принципами: змагальність сторін; диспозитивність; пропорційність; обов'язковість судового рішення; розумність строків розгляду справи судом; забезпечення права на апеляційний перегляд справи; забезпечення права на касаційне оскарження судового рішення у випадках, встановлених законом; неприпустимість зловживання процесуальними правами.

Водночас указані принципи, незалежно від їх місця в системі принципів цивільного судочинства і системі цивільного процесуального права взагалі, не можуть бути розглянуті в автономному значенні, тобто як існуючі незалежно один від одного і такі, які мають вплив лише на конкретно визначені цивільні процесуальні правовідносини. Навпаки, в правовому значенні принципи є взаємопов'язаними, які як конкретизуються в певних цивільних правовідносинах, так і одночасно справляють вплив на інші цивільні процесуальні правовідносини. Тим більше, недотримання окремо визначеного принципу як у процесі нормотворчості, так і в процесі їх правозастосування тягне порушення інших принципів цивільного судочинства, і, як наслідок, невиконання завдання цивільного судочинства, визначеного у ч. 1 ст. 2 ЦПК України, – справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ із метою ефективного захисту порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави.

Розглянемо юридичну природу принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення та його конкретизацію в інших нормах цивільного процесуального законодавства.

Як вже вище зазначалося, принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, є функціональним принципом цивільного судочинства і однією з гарантій створення умов, необхідних для доступу до правосуддя, а також справедливого розгляду цивільної справи судом та створення належного механізму захисту, охоронюваних законом прав.

Відповідно до ч. 1 ст. 133 ЦПК України судові витрати складаються з судового збору та витрат, пов'язаних із розглядом справи, які конкретизуються в ч. 3 вказаної статті цього кодексу. При цьому законодавцем у процесі визначення видів судових витрат, пов'язаних із розглядом справи, у чинному ЦПК України надана більш розширена правова регламентація, порівняно з ЦПК України в редакції чинній, до внесення змін Законом України від 3 жовтня 2017 року. Так, у попередній редакції перелік витрат, пов'язаних із розглядом справи, був чітко встановлений. Нині у ЦПК України такий перелік розширений шляхом закріплення положення, в якому законодавець відійшов від чіткої конкретизації видів витрат, пов'язаних із розглядом справи, вичерпний перелік яких визначався у ч. 3 ст. 79 ЦПК України (у редакції до внесення змін Законом України від 3 жовтня 2017 року). Так, до витрат, пов'язаних із розглядом справи, крім визначених п.п. 1–3 ч. 3 ЦПК України, увійшли витрати, пов'язані з вчиненням інших процесуальних дій, необхідних для розгляду справи або підготовки до її розгляду (п. 4. ч. 3 ст. 133 ЦПК України).

На наш погляд, такий законодавчий підхід є виправданим і покликаним забезпечити недопущення погіршення майнового становища учасників справи. Наведене засвідчує, що чітка кон-

кретизація витрат, пов'язаних із розглядом справи, позбавляє сторону в майбутньому повністю відшкодувати витрати, які вона понесла, у зв'язку з розглядом справи, оскільки обмежує можливість включення до розрахунку судових витрат будь-які витрати, що пов'язані із вчиненням інших процесуальних дій, але не визначені у положеннях чинного цивільного процесуального законодавства.

У науці цивільного процесуального права деякими науковцями судові витрати розглядають як складник (елемент) доступу до правосуддя, вказуючи при цьому, що вони мають бути надзвичайно великими, щоб слугувати досягненню мети компенсації витрат держави на цивільне судочинство. Однак у такому разі правосуддя може виявитися недоступним для більшості населення, перестане бути правосуддям, перетвориться на різновид елітарних послуг [8, с. 70].

Наведене свідчить, що і законодавець у процесі законотворчої діяльності, і суди у практиці правозастосування, вирішуючи питання судових витрат, мають враховувати баланс інтересів держави щодо створення умов для компенсації витрат на цивільне судочинство і учасників справи, зокрема щодо можливості звернення до суду.

Такої позиції дотримується і ЄСПЛ у процесі застосування нормативних приписів п. 1 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, зокрема в рішенні від 19 червня 2001 року у справі «Креуз проти Польщі» (Kreuz v. Poland) [9], в якому зазначено, що необхідність сплати судових витрат не є обмеженням права доступу до суду, водночас сплата судових витрат не має перешкоджати доступу до суду, ускладнювати цей доступ таким чином і такою мірою, щоб завдати шкоди самій суті цього права, та має переслідувати законну мету. Відповідних висновків ЄСПЛ дійшов у світлі принципів, закладених у його прецедентному праві (див. «Ніколова проти Болгарії» (Nikolova v. Bulgaria) (GC), № 31195/96, п. 79, ECHR 1999-II; «Барановський проти Польщі» (Baranowski v. Poland), № 28358/95, п. 85, ECHR 2000-III; «Кудла проти Польщі» (Kudla v. Poland) (GC), № 30210/96, п. 168, ECHR 2000-XII) (п. 75 Рішення від 19 червня 2001 року у справі «Креуз проти Польщі» (Kreuz v. Poland)).

Досліджуючи питання дотримання балансу інтересів у цивільному судочинстві, у тому числі у процесі вирішення процесуальних питань, які стосуються судових витрат, можна встановити безпосередній зв'язок принципу відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, з іншими принципами цивільного судочинства, що є найбільш пов'язаними, зокрема з принципом пропорційності. Наведене положення простежується в нормативних приписах ст. 11 ЦПК України.

Так, відповідно до указаної статті ЦПК України суд визначає в межах, встановлених цим кодексом, порядок здійснення провадження у справі відповідно до принципу пропорційності, враховуючи, зокрема завдання цивільного судочинства, забезпечення розумного балансу між приватними й публічними інтересами, значення розгляду справи для сторін, розмір судових витрат, пов'язаних із відповідними процесуальними діями.

Втім у площині врахування балансу інтересів певну дискусію викликають деякі новели в цивільному процесуальному законодавстві України щодо забезпечення і попередньої оплати судових витрат (ст. 135 ЦПК України), які певною мірою дисонують із новітніми законодавчими підходами.

Так, відповідно до ч. 3 ст. 135 ЦПК України у разі невнесення у визначений судом строк коштів для забезпечення судових витрат або несплати у визначений судом строк відповідних сум авансом суд вправі відхилити клопотання про виклик свідка, призначення експертизи, залучення спеціаліста, перекладача, забезпечення, витребування або огляд доказів та ухвалити рішення на підставі інших поданих учасниками справи доказів або скасувати раніше постановлену ухвалу про виклик свідка, призначення експертизи, залучення спеціаліста, перекладача, забезпечення, витребування доказів або огляд доказів за їх місцезнаходженням.

Застосування вказаної норми може вплинути на неможливість через майновий стан учасника справи надати всі докази на обґрунтування своїх вимог або заперечень і таким чином обмежує його доступ до правосуддя як елементу верховенства права. Що стосується засобів боротьби з необґрунтованими позовами, одним з яких є попередня оплата судових витрат, на нашу думку, цивільне процесуальне законодавство містить достатньо процесуальних заходів, яких суд може вжити з метою недопущення зловживання процесуальними правами, а саме: застосування заходів процесуального примусу шляхом накладення на учасника справи (п. 5 ч. 1 ст. 144 ЦПК України), залишення без розгляду, повернення заяви, скарги клопотання ч. 3 ст. 44 ЦПК України), що одночасно з ефективністю не обмежують учасника справи у здійсненні ним процесуальних прав.

Висновки. Таким чином, за результатами дослідження теоретичних доробок проблематики принципів цивільного судочинства та місця відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, в системі принципів цивільного судочинства та на підставі аналізу окремих положень чинного цивільного процесуального законодавства України, в яких такий принцип конкретизується, можна дійти висновку, що відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, належить до групи функціональних принципів цивільного судочинства. Такий принцип тісно пов'язаний з іншими принципами цивільного судочинства, зокрема з принципом пропорційності, оскільки, як і останній, покликаний забезпечити баланс між публічними і приватними інтересами і доступ до правосуддя. Принцип відшкодування судових витрат сторони, на користь якої ухвалене судове рішення, в групі функціональних принципів системи принципів цивільного судочинства спрямований на урегулювання порядку здійснення правосуддя та конкретизується в нормах цивільного процесуального законодавства, які регламентують процесуальну діяльність суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин щодо визначення судових витрат, забезпечення та попередньої оплати судових витрат, їх розподілу між сторонами та інших процесуальних питань, пов'язаних із розглядом та вирішенням справ щодо відшкодування судових витрат.

Список використаних джерел:

1. Кройтор В.А. Система принципів цивільного процесуального права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2008. № 42. С. 15–22.
2. Курс цивільного процесу : підручник / Комаров В.В., Бігун В.А., Баранкова В.В. та ін.; за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 2011. 1352 с.
3. Гражданский процесс / под ред. М. К. Треушникова. Москва : Изд. Дом «Городец», 2010. С. 59.
4. Цивільне процесуальне право України / за ред. В.В. Комарова. Харків : Право, 1999. 624 с.
5. Цивільне процесуальне право України : підручник / Бичкова С.С., Бірюков І.А., Бобрик В.І. та ін. ; за заг. ред. С.С. Бичкової. Київ : Атіка, 2009. 760 с.
6. Нешатаева Т.Н. Уроки судебной практики о правах человека: европейский и российский опыт. Москва : Изд. Дом «Городец». 2007. 419 с.
7. Цивільний процес України : аналітичний курс / за ред. С.Я. Фурси. Київ : Вид. Фурса С.Я.: КНТ. 2009. 848 с.
8. Білоусов Ю.В. Судові витрати як складова доступності до правосуддя. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 65–70.
9. Рішення Європейського суду з прав людини від 19 червня 2001 р. у справі «Креуз проти Польщі» (Kreuz v. Poland) (заява № 28249/95). *Вісник Верховного Суду України*. 2001. № 6.